

Britt Lisa Zee

6947891

Prof. Dr. Bart Besamusca

BA Nederlandse Taal en Cultuur

Het Spectrum van Hoofsheid

De invulling van hoofsheid in de Lanceloet, Queeste vanden Grale, en Arturs doet uit de Lancelotcompilatie

BA Eindwerkstuk

NE3V19006

7,5 ECTS

2019-2020, Semester 2 Blok 2

Inhoudsopgave

Samenvatting	3
1. Inleiding.....	4
2. Theoretisch Kader	7
3. Onderzoeksmethode	11
4. Analyse	12
4.1 Hoofsheid in de <i>Lanceloet</i>	13
4.2 Hoofsheid in de <i>Queeste vanden Grale</i>	18
4.3 Hoofsheid in <i>Arturs doet</i>	21
4.4. Hoofsheid in de kernteksten	24
5. Conclusie	26
Literatuurlijst	29

Samenvatting

In dit onderzoek wordt de vraag beantwoord hoe invulling gegeven wordt aan het begrip ‘hoofsheid’ in de drie kernteksten van de Lancelotcompilatie: *Lanceloet*, *Queeste vanden Grale* en *Arturs doet*.

Bekend is dat in de 12^e en 13^e eeuw hoofsheid als cultureel ideaal binnen de adellijke wereld een grote rol speelde, maar dat de invulling van dit ideaal verschilde per auteur. Het is binnen de ridderromans dat dit ideaal veel gehanteerd werd als eigenschap van ridders als voorbeeld voor het adellijke publiek. Door invloed van de kerk veranderde dit ideaal van de wereldlijke ridder drastisch naar dat van een vrome ridder in dienst van God. De *Lanceloet* en *Queeste vanden Grale* worden vaak gezien als de scherpste veroordeling van het wereldlijke hoofse ideaal.

Door middel van een computationele analyse is gekeken naar de vele varianten in de drie kernteksten van ‘hoofsheid’ en diens antoniem ‘dorperheid’, naar de frequentie van de lemma’s, de vindplaats(en) en totale verdeling van de lemma’s in de kerntekst. De hieruit verkregen fragmenten zijn onderworpen aan een ‘close reading’, waarbij rekening gehouden is met de context van de situatie, de betrokken personages en de mogelijke eigenschappen die bij de lemma’s ‘hoofsheid’ en ‘dorperheid’ voorkomen.

De verkregen data uit de analyse en de bestudering van het cultuurhistorisch kader laten een correlatie zien tussen de invulling van het begrip ‘hoofsheid’ in de 13^e en 14^e eeuw in het cultuurhistorische kader enerzijds en in de drie kernteksten van de Lancelotcompilatie anderzijds. In de *Lanceloet*, *Queeste vanden Grale* en *Arturs doet* wordt het wereldlijke hoofse ideaal echter niet verworpen maar aangepast, zodat het begrip hoofsheid in de kernteksten van de Lancelotcompilatie een rijk spectrum aan betekenissen draagt wanneer het verhaal tot een einde komt.

1. Inleiding

De Lancelotcompilatie is overgeleverd in een middeleeuws Brabants handschrift uit circa 1320 en bestaat uit drie tekstdelen, waarbinnen zich de Middelnederlandse vertaling van de Oudfranse *Lancelot en prose* of Vulgaatcyclus bevindt (Besamusca 2000, p. 200).

Deze Franse cyclus uit het begin van de dertiende eeuw bevat het complete verhaal van de opkomst en ondergang van koning Arturs rijk, met een speciale aandacht voor de ridder Lancelot en diens relatie met Guenièvre. In de Lancelotcompilatie worden die delen *Lanceloet* (van de Oudfranse *Lancelot propre*), *Queeste vanden Grale* (van *Queste del Saint Graal*) en *Arturs doet* (*Mort le roi Artu*) genoemd. Deze delen zijn vervolgens verdeeld over een aantal boeken. Helaas is een deel van de Middelnederlandse vertaling, namelijk het eerste deel van de *Lanceloet*, verloren gegaan.

Opvallend aan de Middelnederlandse Lancelotcompilatie is dat naast deze ‘kerntekst’ (*Lanceloet - Queeste vanden Grale - Arturs doet*) de Lancelot-Graalcyclus is aangevuld met een aantal andere middeleeuwse Arturromans, waarvan enkele Middelnederlandse originelen zijn – de *Moriaen*, *Walewein ende Keye* en de *Ridder metter mouwen*. Aangenomen wordt dat deze verhalen vóór de samenstelling van de Lancelotcompilatie al gecirculeerd hebben als zelfstandige Middelnederlandse Arturromans (Oostrom 2013, p. 310). Ondanks de enorme omvang die de compilatie hiermee aannam, werd deze cyclus hoogstwaarschijnlijk gezien als één immens grote roman (Oostrom 2013, p. 314). Zo vormt zich de volgende samenstelling van de compilatie:

■ Boek II

■ Boek III

■ Boek IV

1. *Perchevael*

2. *Moriaen*

3. *Wrake van Ragisel*

4. *Ridder metten mouwen*

5. *Walewein ende Keye*

6. *Lanceloet en het hert met
de witte voet*

7. *Torec*

Met aandacht voor de inhoud van de verhalen is de volgorde van de romans bepaald en zijn zij verbonden door middel van overgangspassages en kruisverwijzingen (Besamusca 1999, p. 19-20). Desondanks blijven de drie kernteksten voor het grootste deel getrouwe en vaak letterlijke vertalingen van het Oudfranse origineel, terwijl er ook nog rekening gehouden wordt met rijm en metrum (Besamusca 2000, p. 198) – de Middelnederlandse versie is namelijk, anders dan het origineel (proza), in dichtvorm geschreven. Hoewel de Oudfranse literatuur in deze periode meer proza ging vertonen omdat dit een tekst van een hoger waarheidsgehalte voorzag, speelde dit idee blijkbaar niet in de Middelnederlandse literatuur (Besamusca 2003, p. 7).

Wie de Lancelotcompilatie hebben geschreven, samengesteld en wie hier de opdracht toe gegeven heeft is niet bekend, al wordt gespeculeerd dat Lodewijk van Velthem een rol heeft gespeeld in de vorming van het werk (Besamusca 2003, p. 11-13). Wat vast staat is dat het afgeschreven is door een groep actieve Brabantse kopiisten – aangeduid als kopiist A-E – onder leiding van een redacteur (kopiist B). Ook is er sprake van een corrector (Besamusca 1999, p. 8-10).

Als meest belangrijke eigenschap van de compilatie wordt voornamelijk diens inhoudelijke ambivalentie genoemd (Besamusca 2003, p. 187-189). In de compilatie kan men namelijk een ‘*double esprit*’ vinden: waar hoofsheid en hoofse liefde in het eerste deel van het verhaal als toppunt van ridderlijkheid gezien wordt, wordt dit later juist erg negatief beschreven (Besamusca 1999, p. 131), en wordt een voorkeur gegeven aan een christelijk ridderschap, een soort *milites christi* (Bumke, p. 370). Het is een mysterie waarom de auteur of auteurs van het werk hebben gekozen voor een dergelijke ideologische ommekeer. Dit kan een gevolg zijn van het bestaan van meerdere auteurs die samen werkten aan het enorme verhaal, onder leiding van een ‘architect’. Het is ook mogelijk dat het hemelse of religieuze ridderschap het werkelijke ideaal is dat de auteurs uit wilden dragen, maar dat dit alleen bereikt kon worden met het werelds-hoofse ridderideaal als fundering, dat de hoofdrol speelt in het eerste deel van het verhaal (Besamusca 1999, p. 131). Bij deze opvatting gaat men er wel vanuit dat het religieuze ridderideaal in het verlengde ligt van het werelds-hoofse ridderideaal.

Naast deze speculatie is nog geen onderzoek verricht naar de wijze waarop invulling gegeven wordt aan het begrip ‘hoofsheid’ in de *Lanceloet*, *Queeste van den Grale* en *Arturs doet* in de Lancelotcompilatie. Is hier sprake van een verandering van begrip – krijgt hoofsheid bijvoorbeeld een positieve of negatieve connotatie, en welke eigenschappen worden expliciet

verbonden aan dit begrip? Of blijft het begrip hetzelfde, maar worden diens eigenschappen toenemend of afnemend benoemd? Welke vorm neemt hoofsheid aan in de drie kernteksten van de Lancelotcompilatie, ook in vergelijking met hoofsheid als ideaal in de samenleving? Dit onderzoek probeert antwoorden te vinden op deze vragen door middel van een cultuurhistorisch kader, computationele analyse en ‘close reading’, om zo een beeld te creëren van de invulling die aan het begrip ‘hoofsheid’ gegeven wordt in de *Lanceloet*, *Queeste vanden Grale* en *Arturs doet*.

2. Theoretisch Kader

De termen ‘hoofsheid’ en ‘hoofs’ waren vaak gebruikte begrippen in de literatuur van de 12^e en 13^e eeuw in West-Europa (Bumke 1989, p. 73). De vroegste vindplaats van een Middelnederlandse variant in de volkstaal is in de Keulse fragmenten van de *Wrake van Ragisel*, een uit het Frans vertaalde ridderroman uit de periode 1260-80 (Gerritsen 2001, pp. 82-83), waarmee de Nederlanden een relatief late start maken met het ontwikkelen van een ‘hoofse’ cultuur in vergelijking tot de Europese buurlanden. De eerste Middelnederlandse vindplaats van de term ‘hovescheit’ in een ridderroman is tekenend voor de betekenis die deze term droeg en binnen welke literaire én maatschappelijke cultuur deze circuleerde.

In de periode die vaak de “Renaissance van de twaalfde eeuw” wordt genoemd, valt er door bevolkingsgroei en opkomende geldcirculatie (Hugenholtz pp. 119, 124) een stijging van weelde waar te nemen bij de vorsten ten opzichte van de hogere adel (Bumke p. 359). Het ideaal van de heerser, eerst alleen in vorstenspiegels die voorbehouden waren aan de opvoeding van jonge toekomstige koningen en keizers te lezen (Bumke pp. 353-356) werd nu overgenomen door een nieuw opkomende klasse van vorsten en hertogen. Het ideaal van de heerser was gebaseerd op stoïsche ideeën uit de oudheid, beschreven vanuit christelijk perspectief door geestelijke auteurs (Janssens 2018). Dit ideaal van de heerser werd verbonden met de term voor krijger, dienaar: *miles*, wat zich onder invloed van de militaire betekenis van het woord ontwikkelde tot adelspredikaat (Bumke p. 65). De eigenschappen van een ideale heerser werden zo verbonden met die van een ideale krijger. Deze idealen werden weer opgenomen in voor het lekenpubliek van de adel geschreven literatuur door geestelijken. Aan de hoven van de Franstalige en Duitstalige adel hadden geestelijken, of *courtier-bishops* (Oostrom 2013, p. 134) vaak hoge maatschappelijke functies, waaronder het opvoeden van de jonge adel (Bumke, 402). Voor deze christelijke opvoeding creëerde de geestelijkheid een soort christianiseringsprogramma, waarbinnen het ideaal van de *miles Christi* centraal stond: het strijden in dienst van God en de geestelijkheid (Janssens 2000 pp. 144-146).

De wereldse idealen van de ridder en de idealen van de *miles Christi* vormden een sterk contrast, wat lastig op te lossen was. Toch werden beide idealen probleemloos gecombineerd tot het idee van de ‘hoofse ridder’ binnen wat bekend zou komen te staan als ‘hoofse literatuur’ (Bumke, pp. 389-390), waarbinnen het heersersideaal en ridderideaal, de zedenregels én het

christelijke ridderschap werden gecombineerd tot een hoofse ridderideaal. De adel, roem en rijkdom van de ridder was een van zijn deugden (Bumke p. 390), net als zijn strijdbaarheid (Ferbeek p. 84) en behendigheid met het zwaard, net als zijn beheersing en sociaal wenselijk gedrag (Janssens 2000 pp. 144-146, Gerritsen 2000 p. 87), net als zijn devotie en bescherming van het christelijke geloof (Oostrom 2013, pp. 134-138). Dit scheidt een bijna té algemeen beeld van de term ‘hoofse ridder’, en is daarmee direct het obstakel waar historici later tegenop liepen bij het interpreteren van de termen ‘hoofs’ en ‘hoofsheid’: wat wordt er nu precies mee bedoeld? Was het slechts een ideaal, of werd er ook naar geleefd?

Hoewel er wordt erkend dat er in de 12e eeuw zoiets bestond als een ridderlijke leer van deugdzaamheid, suggereert een dergelijke verwoording ten onrechte dat er sprake was van een soort systematiek. Deze is er nooit geweest (Bumke p. 386). Alle uitingen van een dergelijke ‘leer’ zijn alleen te vinden binnen de hoofse literatuur en bevatten geen zichtbare orde, eerder (in het gunstigste geval) lange waslijsten zonder onderlinge verbanden. Daarnaast had iedere auteur van hoofse teksten weer een andere invulling van het begrip (Bumke p. 77). Waarom dan toch deze aandacht voor hoofsheid? Het lijkt erop, om met de woorden van Gerritsen te spreken, dat “[m]et ‘hovesch’ en ‘hovescheit’, ‘cortois’ en ‘cortoisie’ en de equivalenten van deze woorden in andere middeleeuwse talen, ... middeleeuwers iets bedoeld [hebben] dat voor hen zo niet nauwkeurig omschrijfbaar, dan toch duidelijk herkenbaar was” (82). Hoewel de precieze invloed en uitwerking van het ‘hoofse ideaal’ moeilijk te meten is, kan wel met zekerheid gezegd worden dat hoofsheid als denkbeeld, als verwachting en wens, als maatschappelijk bewustzijn en culturele norm een prominente plaats innam in de cultuur van de 12^e en 13^e eeuw aan het adellijk hof (Bumke p. 25).

Een belangrijke hoofse-literaire vindplaats van de hoofse cultuur, zeden en ridders is de zogenaamde ‘ridderroman’, waarin de avonturen van ridders te lezen zijn, vaak ridders van de Ronde Tafel, van het hof van koning Artur. In deze Arturromans werd het fenomeen ‘hoofsheid’ opvallend genoeg nooit als een eigentijdse ontwikkeling, maar altijd als een vergane glorie van een geïdealiseerd, fictief verleden beschreven (Bumke p. 27). De eigen tijd werd negatief beschreven t.o.v. de fictieve vroegere wereld van koning Arthur, die als persoonlijk voorbeeld genomen diende te worden om de hoofse karaktereigenschappen van Arthur en zijn ridders na te streven (Bumke p. 29). Of dit ook daadwerkelijk gebeurd is, valt lastig na te gaan. Wel is bekend dat er aan het adellijk hof geregeld ‘ronde-tafeltoernooien’ werden georganiseerd en dat adellijke

kinderen vernoemd werden naar de helden uit de hoofse riddersverhalen (Bumke pp. 410-411). De balans tussen het wereldlijk en geestelijk ridderschap begon langzaam in de 12^e en 13^e eeuw te verschuiven: het geestelijk ridderschap kreeg hier de overhand (Janssens 1982, pp. xi-xii). Dit gebeurde onder invloed van geestelijke kritiek op de verwereldlijking van de adel, die zich steeds verder losmaakte van de invloed van de kerk (Bumke p. 550). In een reactie hierop werd literatuur gecreëerd die een hoofse verwachtingspatroon schiep om dit daarna geheel te ontmantelen, met natuurlijk de achterliggende moraal dat het christendom en geloof in God belangrijker was dan hoofse idealen. Janssens schaart de teksten uit de Lancelot-Graal Cyclus, de *Lanceloet* en *Queeste van den Grale*, onder deze noemer (2018, p. 161-163).

De Middelnederlandse Lancelotcompilatie is binnen de literaire groep van ridderromans een vreemde eend in de bijt. Met een ontstaansperiode in de 14^e eeuw is het een relatief late vertaling van het Franse origineel, die grofweg een eeuw eerder verschenen is. Het volgt het origineel inhoudelijk op de voet, die als de “scherpste veroordeling van het hoofse ideaal” wordt gezien (Janssens 1982 p. xiii) maar laat een verscheidenheid aan theologische discussies en expressies van devotie achterwege (Besamusca 2003, p. 33). Daarnaast worden de drie kernteksten *Lanceloet*, *Queeste van den Grale* en *Arturs doet* in deze compilatie afgewisseld met ridderromans die geen ommekeer van het hoofse verwachtingspatroon kennen. Ook is de Middelnederlandse ridderroman op rijm geschreven, in plaats van de prozavorm van het origineel, waaraan destijds een hoger waarheidsgehalte gekoppeld werd (Besamusca 2003, p. 7). Of dit te maken heeft met de invloed van Van Maerlants *Spieghel Historiael*, die als inspiratie gediend zou kunnen hebben (Besamusca 2003, p. 7), of door het feit dat hoofse lyriek normaliter geen kritiek ontving uit geestelijke hoek (Bumke p. 415), is onbekend. Waar de ideeën betreffend hoofsheid en devotie van de auteur(s) van de *Lancelot en prose* onbekend zijn, tasten we ook in het duister over de intentie van de Middelnederlandse vertalers.

Of de vertalers positief of negatief tegenover wereldlijke hoofsheid stonden, een hoofsheid met een meer christelijke inslag prefereerden of hoofsheid geheel verwierpen en terug wilden naar een *milites Christi* – en welke vorm dit ridderschap dan precies aannam, is onbekend. Aangezien ‘hoofsheid’ als ideaal geen systeem bevatte van regels en praktische handvatten, kan er m.i. niet afgegaan worden op een ingebeelde standaard van hoofsheid in beschrijvingen van begroetingen, sociale handelingen, uitingen van devotie of uitingen van macht en pracht. De invulling van het begrip ‘hoofsheid’ is zeer persoonlijk gebleken en

verandert per auteur. Het is zaak om te beginnen bij het begin: Wat betekent hoofsheid voor de samensteller in de kernteksten van de Lancelotcompilatie?

3. Onderzoeksmethode

Uit het theoretisch kader is gebleken dat ‘hoofsheid’ niet bestaat uit een set van algemene eigenschappen. Hierdoor moet het onderzoek beginnen bij de verteller in *Lanceloet, Queeste vanden Grale* en *Arturs doet*: wanneer noemt hij zijn personages of situaties ‘hoofs’, en waarom? Hiertoe is van de termen ‘hoofs’ en ‘hoofsheid’ de Middelnederlandse equivalenten gezocht, waarbij gebruik gemaakt is van het Middelnederlandse en het Vroegmiddelnederlandse woordenboek. Ook het antoniem van hoofsheid, ‘dorperheid’, is aan dezelfde lemmatisering onderworpen. De verschillende vormen van deze woorden zijn gelemmatiseerd in AntConc, waardoor de lemma’s ‘hoofsheid’ en ‘dorperheid’ zijn ontstaan.

Voor het samenstellen van het corpus is gebruik gemaakt van de Lancelotcompilatie zoals bezorgd in de editie van W.J.A. Jonckbloet (*Roman van Lancelot* 1846-9). Bij het citeren van fragmenten uit deze editie wordt alleen met Romeinse tekens het tekstdeel uit de compilatie aangeduid (II, III of IV) en met Arabische cijfers wordt het versnummer aangeduid.

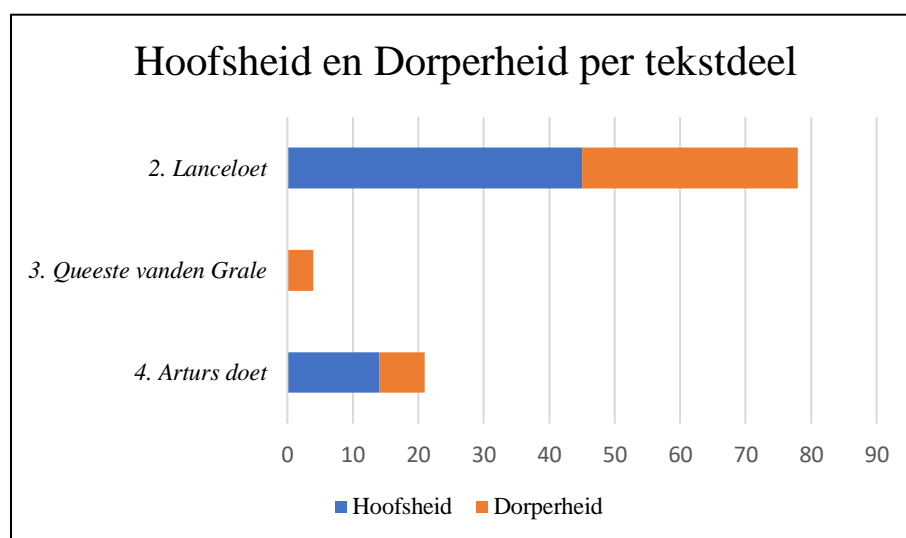
Met behulp van Lawrence Anthony’s AntFileConverter is Jonckbloets *Roman van Lancelot* geïntegreerd als txt-bestand in AntConc. Eventuele fouten gemaakt bij het converteren zijn handmatig gecorrigeerd, alle tekst behalve de *Lanceloet, Queeste vanden Grale* en *Arturs doet* is verwijderd. De drie kernteksten zijn apart en samen in txt-bestanden opgeslagen.

Er is als eerste gezocht op de lemma’s ‘hoofsheid’ en ‘dorperheid’ in de drie kernteksten als geheel en apart. De hieruit verkregen fragmenten zijn onderworpen aan een ‘close reading’, waarbij rekening gehouden is met de frequentie van de lemma’s, de vindplaats(en) en totale verdeling van de lemma’s in de kerntekst. Er is ook rekening gehouden met de in andere onderzoeken waargenomen omslag van hoofsheid in het verhaal ter hoogte van de *Queeste vanden Grale*. In de verkregen fragmenten is gelet op de context van de situatie, de betrokken personages en de mogelijke eigenschappen die bij de lemma’s ‘hoofsheid’ en ‘dorperheid’ voorkomen. Zo is een duidelijker beeld geschetst van wat de vertaler verstaan heeft onder hoofsheid en diens tegenpool. Er is naar de verkregen passages gekeken door middel van een ‘close reading’, waarbij is gelet op de (sociale) situatie, aanwezige personages en positief/negatieve connotaties.

4. Analyse

Met behulp van de opgestelde lemmalijst kan een eerste blik op de kerntekst als geheel in de Lancelotcompilatie geworpen worden. In deze cyclus kan met behulp van de lemmalijst ‘Hoofsheid-Dorperheid’ (te vinden in Bijlage 3) 59 vindplaatsen van het lemma ‘hoofsheid’ (waaronder ook Middelnederlandse varianten van ‘hoofs’ en ‘hoofselijk’) en 44 vindplaatsen van het lemma ‘dorperheid’ (waaronder ook Middelnederlandse varianten van ‘dorpelijk’) worden gevonden. Aangezien dorperheid over het algemeen als tegenpool van hoofsheid gezien wordt, kan geconcludeerd worden dat er in totaal 103 vindplaatsen zijn binnen de kernteksten van de Lancelotcompilatie waarin het wel of niet aanwezig zijn van hoofsheid besproken wordt.

De verdeling van deze termen over de drie teksten is als volgt: In de *Lanceloet* bevinden zich het grootste aantal termen rond zowel hoofsheid als dorperheid (45 treffers onder ‘hoofsheid’, 33 onder ‘dorperheid’). Dit is niet opvallend, aangezien de *Lanceloet* de grootste tekst is van de Lancelotcompilatie. In *Arturs doet*, een stuk kleinere tekst, bevinden zich 14 vindplaatsen van het lemma ‘hoofsheid’ en 7 vindplaatsen van het lemma ‘dorperheid’. In de *Queeste vanden Grale* doet zich echter een opvallend fenomeen voor: hier zijn geen vindplaatsen te vinden van ‘hoofsheid’ en slechts 4 vindplaatsen van ‘dorperheid’. Een overzicht is te vinden in Figuur 1:

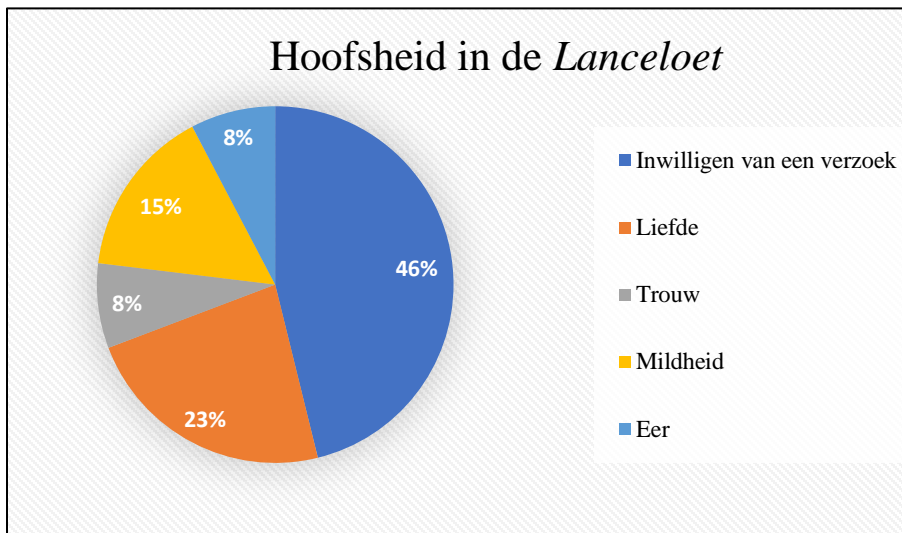
Figuur 1 Hoofsheid en Dorperheid per tekstdeel

4.1 Hoofsheid in de *Lanceloet*

Vanuit de computationele analyse van de *Lanceloet* kan worden opgemaakt dat hoofsheid vaker voorkomt (45) dan dorperheid (33). In drie gevallen wordt ‘hoofsheid’ ontkennend gebruikt, in twee gevallen wordt ‘dorperheid’ ontkennend gebruikt (zie Bijlage 2).

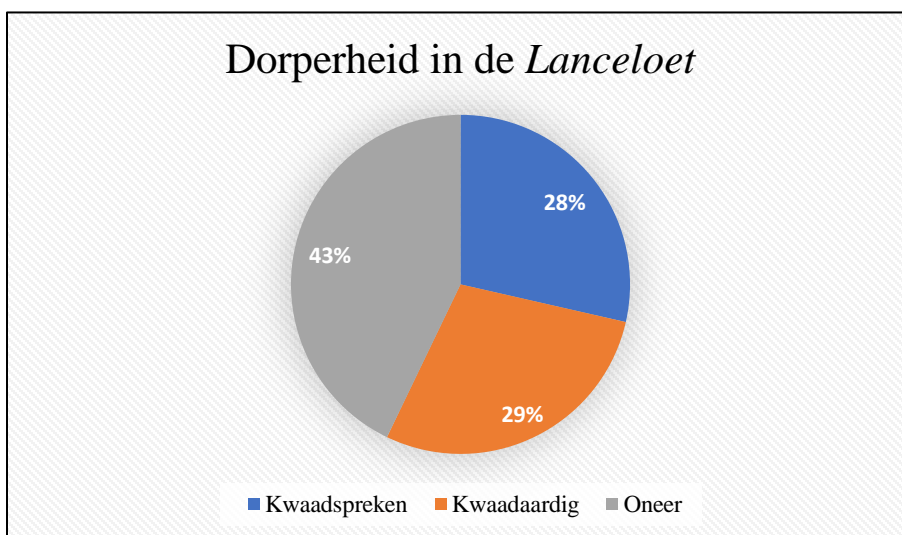
De termen die in combinatie worden gebruikt met ‘hoofsheid’ zijn divers en laten geen eenzijdige voorkeur van de verteller voor een specifieke betekenis van deze term zien. De term die in deze tekst het meest in combinatie met ‘hoofsheid’ voorkomt is ‘goedertierhede’ (8 vindplaatsen). Verder komen termen als ‘minne’, ‘goet/goethede’, ‘blidelike’, ‘ridderscape’, ‘doghet’, ‘stoutheit – prouetsen’, ‘milthede’, ‘vroet’ (‘van sinne’ of ‘van tale’) en ‘rike’ een aantal maal voor, maar niet genoeg om te kunnen spreken van een door de verteller aangehouden ‘standaard’ van hoofsheid (zie Bijlage 2). Ook komt de combinatie ‘hoofsheid’ en ‘minne’ vaak voor in de vorm van een beleefd verzoek: “Ende bidde u nu ter ure / Op hovescheit ende op minne” (Jonckbloet II, 29725-6). Dergelijke combinaties zijn op 6 plaatsen binnen de *Lanceloet* te vinden.

De betekenis van ‘goedertierhede’ is niet eenzijdig. De GTB geeft als beschrijving van deze term “Zachtmoedigheid, welwillendheid, goedaardigheid” (*Goedertiere(n)heit*, VMNW). De termen ‘stoutheit’ en ‘prouetsen’ kunnen vertaald worden naar het moderne ‘dapperheid’ en ‘dappere daden’ (*Stoutheid*, MNW en *Provetse*, MNW). ‘Vroet’ is ook een term met meerdere mogelijke betekenissen die niet altijd even duidelijk uit de context kunnen worden opgemaakt. De GTB herkent de definities “wijs; geleerd; bekwaam; op de hoogte; deugdzaam; nijver” (*Vroet*, VMNW). ‘Rike’ kan algemeen gedefinieerd worden als ‘machtig’ of ‘krachtig’ (*Rike*^{IV}, VMNW). Een verdeling van de verschillende termen die in connectie met hoofsheid staan in de *Lanceloet* is zichtbaar in Figuur 2. Voor de vertaling van ‘goedertierhede’ is gekozen voor het moderne ‘goedaardigheid’ (waardoor de gevonden termen ‘goet/goethede’ hierbij konden worden opgeteld) en bij ‘vroet’ is gekozen voor het moderne ‘deugdzaamheid’.

Figuur 2 Hoofsheid in de *Lanceloet*

Er kunnen een stuk minder termen gevonden worden die naast ‘dorperheid’ in de *Lanceloet* gebruikt worden. Termen die meerdere malen terugkomen zijn ‘quaet’ (en variaties hier op, zie Bijlage 2), ‘onneren’ (waarbij ook variaties voorkomen) en ‘quaets sprekens’ (ook ‘quaetste monde’). ‘Quaet’ kan hier vertaald worden als ‘kwaadaardig’ (*Quaet^{II}*, VMNW). Een overzicht van termen die in connectie met ‘dorperheid’ gebruikt worden in de *Lanceloet* is zichtbaar in Figuur 3.

Figuur 3 Dorperheid in de *Lanceloet*

Voor een duidelijker beeld van wat hoofsheid precies inhoudt, kan een snelle blik op de (sociale) situatie waarbinnen de term ‘hoofsheid’ voorkomt niet veel toevoegen. Hoofsheid wordt vooral door de verteller of een personage als karaktereigenschap aan een ander personage (meestal een ridder) geschonken, zonder dat er informatie gegeven wordt in de tekst waarom dit personage het verdient ‘hoofs’ genoemd te worden. Daarnaast wordt ook vaak een beroep gedaan op de hoofsheid van de gesprekspartner door deze een verzoek te doen. Deze gesprekspartner doet een beroep op zijn hoofsheid om te voldoen aan het verzoek van de vrager, zoals in vers 562-565 (IV):

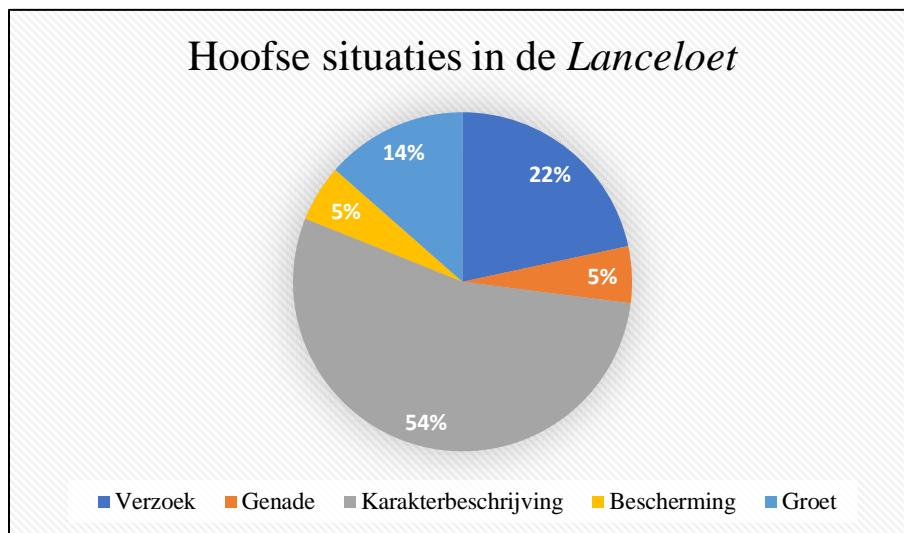
*‘Here, ic bidde u bi minnen
Ende bi hovescheiden, dat gi
Desen enen scilt wilt lenen mi
Om te dragene inden tornoye;*

Het groeten van een adellijk personage wordt ook gezien als hoofs, en het expres *niet* groeten van dit personage wordt dan ook gezien als niet hoofs:

*Ende alse hi [Walewein] vor Mathamas porte leet.
Was vor sine porte Mathamas,
Die hem herde sere balch das,
Dat hine doe ne groette niet,
Ende waende dat hijt te doene liet
Bi hovarden; maer het dede
Die slaep ende gene hovardichede.*

(II, 2584-90)

Enkele malen komen ook het bieden van genade na een gevecht en het beschermen van de zwakkeren voor als hoofse situaties.

Figuur 4 Hoofse situaties in de *Lanceloet*

De sociale situaties waarbinnen de term ‘dorperheid’ voorkomt, zijn in de *Lanceloet* veel gevarieerder dan in de *Queeste vanden Grale* of *Arturs doet*. Het kan vooral misgaan in de vrouwendienst, het goed en juist behandelen van jonkvrouwen en het beschermen van deze jonkvrouwen tegen alle kwaad (komt 6 maal voor, zie Bijlage 2). Een voorbeeld waarbij het goed fout gaat is een ontmoeting tussen Gaheret en een jonkvrouw zonder naam:

*Si seide: ‘Want gi nu ter tijt
 Niet dorper en mocht sijn dan gi sijt.’
 - ‘Hebbic dan dorpernie gedaen?’
 Seide hi; ende si antworde saen:
 ‘Mach ridder tenichger stede
 Doen enichge meerre dorperhede
 Dan ere joncfrouwen falgieren bi node?’
 Hi seide; ‘Joncfrouwe, neent, bi Gode.’
 - ‘So mogedi wel seggen nu ter tijt
 Dat gi quaet ende dorper sijt,
 Nadien dat gi niet ne wart so coene
 Gine faelgiret hulpe te doene*

Eergistren ere joncfrouwen,

(II, 9637-9649)

In dit fragment is goed te lezen hoe het niet helpen van een jonkvrouw zowel kwaadaardig als dorpers is.

Ook sociaal gewenst gedrag, zoals beleefdheid en vriendelijkheid zijn belangrijke eigenschappen van een ridder die niet dorpelijk zijn wil. Het niet ingaan op een verzoek, het ontvoeren en vervolgens gevangennemen van ridders of jonkvrouwen, het niet respectvol bejegenen van tegenstanders in een gevecht, het stelen van eigendommen (voornamelijk paarden), het mishandelen van ridders maar ook het op oneerbare wijze moeten sterven of zichzelf naakt moeten vertonen wordt gezien als dorpelijk. Deze diversiteit aan dorpelijke situaties is niet terug te zien in de andere twee tekstdelen.

Lanceloet zelf wordt 12 maal hoofs genoemd in zijn gelijknamige tekst door veel verschillende personages, waaronder koningen, jonkvrouwen, ridders en andere niet bij naam genoemde personages. Ook de verteller noemt hem eenmaal hoofs (II, 22682-3). Daarmee is hij verreweg het meest hoofse personage dat bij naam genoemd wordt en dat een belangrijk personage is in de *Lanceloet*. Andere belangrijke personages, zoals Walewein of koning Artur worden ieder 'slechts' 3 maal hoofs genoemd (zie Bijlage 2). Naast Lanceloet is er één andere groep die ook hoog scoort op hoofsheid: de vele jonkvrouwen in de *Lanceloet*, die bijna allen geen naam dragen (6 vindplaatsen). Er zijn weinig personages wier karakter als dorps beschreven wordt door andere personages of de verteller. Vier maal worden naamloze ridders in de *Lanceloet* als dorps beschreven en Gaheret wordt zes maal dorps genoemd door een jonkvrouw. *Lanceloet* is zelfs zo hoofs, dat een jonkvrouw haar maagdelijkheid voor altijd wil behouden uit liefde voor zijn hoofsheid:

Ne sal geen man an mi hebben deel,

Maric sal houden algeheel

Toter doet mine suverheide

Ombe die minne van siere hovescheide.

(II, 20490-3)

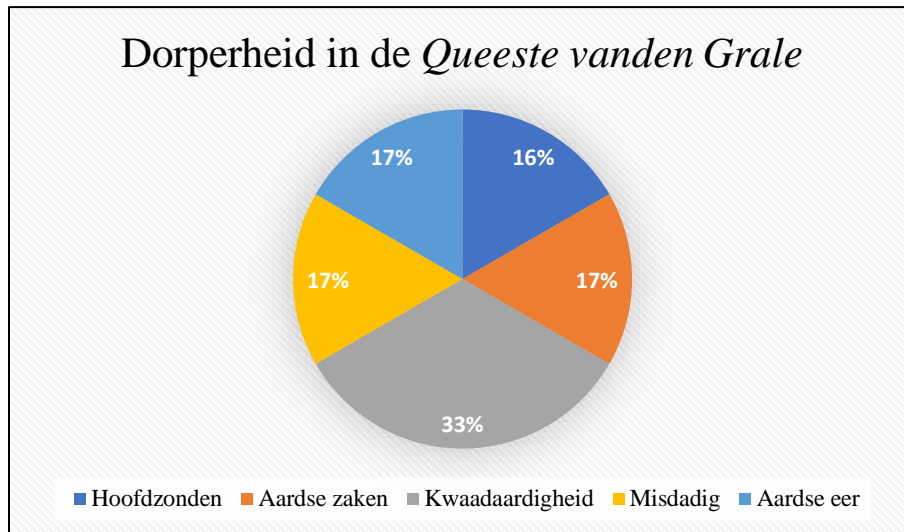
4.2 Hoofsheid in de *Queeste vanden Grale*

Zoals eerder vermeld bevat de *Queeste vanden Grale* geen varianten van de term ‘hoofsheid’. Dorperheid speelt wel een rol, al kunnen er maar 4 fragmenten gevonden worden waarbinnen deze term of een variant hiervan genoemd wordt (zie Bijlage 2). De termen die in combinatie met de term ‘dorperheid’ gebruikt worden, zijn wel van een opvallend andere, schijnbaar meer religieuze aard dan die uit de *Lanceloet*. Zo wordt dorperheid hier exclusief in verband gebracht met ‘hoeftsonden’, ‘ertschen dingen’ en ‘eertsche ere’. Alleen ridders die vrij zijn van (hoofd)zonde en van dorperheid mogen de Heilige Graal vinden:

*Hine ware na sinen wane
 Suver van alre dorperhede
 Ende van hoeftsonden mede;
 Bedie dese queste en es niet
 Van ertschen dingen, dise wel besiet,
 Maer van heilegen dingen al,
 Alst onse here wel togen sal
 Hem, di so geluckech sal wesen,
 Dat hine nu heeft te desen
 Vercoren, dat hi hem sal wale
 Vertogen die queste vanden grale.’*

(III, 846-857)

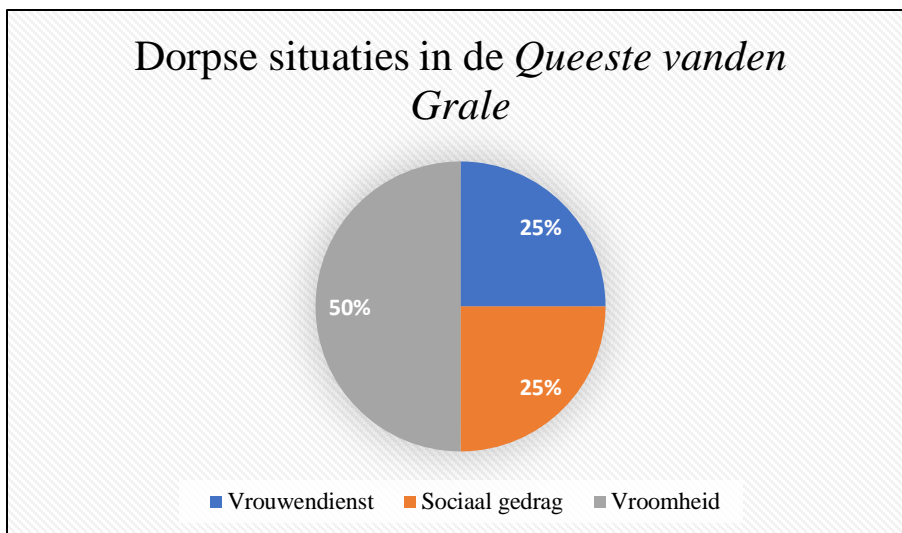
Een constante in de *Queeste vanden Grale* lijkt het benoemen van het adjectief ‘quaet’ bij de term dorperheid, die hier net als in de *Lanceloet* tweemaal voorkomt.

Figuur 5 Dorperheid in de *Queeste vanden Grale*

Ook dorpse situaties tekenen zich anders af in de *Queeste vanden Grale* dan in de *Lanceloet*. Dorperheid kan zich in de *Queeste vanden Grale* voordoen door het niet goed behandelen van jonkvrouwen en binnen sociale interactie (dorpse situaties die al beschreven zijn

in paragraaf 4.1), maar ook tegenover God: Een gebrek aan vroomheid wordt hier nu voor het eerst ook beschreven als ‘dorps’.

Figuur 6 Dorpse situaties in de *Queeste vanden Grale*

Slechts drie maal wordt een personage in de *Queeste vanden Grale* beschreven als ‘dorps’ door een ander personage of door de verteller. Ditmaal gaat het om één niet nader beschreven groep ridders, een naamloze ‘cnapé’ en Walewein. Walewein weigert in de *Queeste vanden Grale* boete te doen voor zijn “dorper leven” (III, 2562-2576):

*Di broder [een naamloze monnik, vers. 2490] seide: ‘Wilstu noch begeven
 Alhier dijn quade dorper leven,
 Daer du lange in heefs gewesen,
 Du souts noch sijn bi desen
 Versoent jegen onsen here.
 Nieman en es mesdadech so sere,
 Op dat hi lude oft stille
 Met goder herten, met goeden wille,
 Versoect ons heren genadechede,
 Hine machse vinden daer mede.
 Bi desen willic u raden,
 Dat gi van uwen mesdaden*

Penitentie ontfaet te doene.’
Walewein antwerde opt gone,
Dat hi niet en soude mogen
Penitentic te doene gedogen.

4.3 Hoofsheid in Arturs doet

Net als in de *Lanceloet* wordt in *Arturs doet* ‘hoofsheid’ (14 vindplaatsen) vaker benoemd dan ‘dorperheid’ (7 vindplaatsen). De termen die vaak in combinatie met ‘hoofsheid’ gebruikt worden lijken ook wat op die in de *Lanceloet*: Weer komt ‘goedertierhede’ het meeste voor (4 vindplaatsen), en ook ‘ridderscape’, ‘doget’, ‘blidelike’, de combinatie ‘met minne’ en ‘scoenhede’ komen in *Arturs doet* net als in de *Lanceloet* ieder eenmaal voor (zie Bijlage 2). Anders dan in de *Lanceloet* komen echter ook ‘onsculdech’, ‘eerlike’ en het zijn van de ‘beste man’ of ‘beste ridder’ voor, en komt ‘trouwe’ vaker voor dan in de *Lanceloet*. ‘Minne’ komt iets minder vaak voor in combinatie met ‘hoofsheid’ dan in de *Lanceloet*: in *Arturs doet* komt deze twee maal voor.

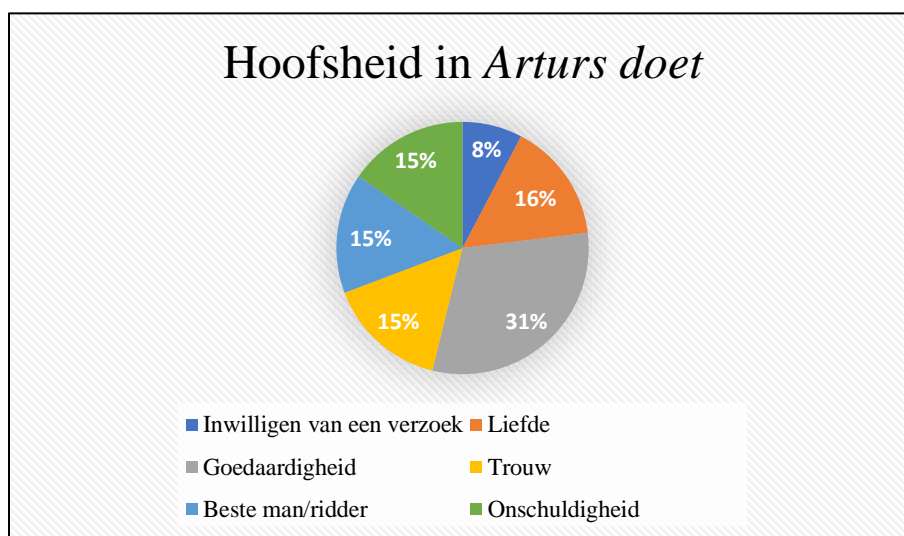
Zowel de term ‘onsculdech’ als ‘duvelie’ komen voor in een fragment waar koning Artur en Walewein het mogelijke bedrog door Lanceloet met Genovre bespreken:

Die coninc seide doe ter uren;
‘In mach altoes geloven niet,
Al ware Lanceloet dat gesciet
Dat hi minde die coninginne
Bi minnen, dat in sinen sinne
Comen mochte ongetrouwechede,
Daer hi mi scande dade mede
Van minen wive, des sijt gewes;
Want herte daer so grote doget in es
En penst niet sulke dorpernie,
En dade grote duvelie.’
Walewein seide: ‘In kinne van desen
Lancelote soe onsculdech wesen,

*Dat ict soude wedersecgen,
Wiet op hem wilde leggen.'*

(IV, 1532-1546)

Hier wordt hoofsheid als goede karaktereigenschap in verband gebracht met een religieuze deugdzaamheid: Lanceloet draagt grote deugd in zijn hart volgens koning Artur en is zeer puur en onschuldig volgens Walewein. Hierdoor zou Lanceloet nooit enige dorperheid (en daarmee duivelsheid!) kunnen begaan volgens beide heren. De lezer weet natuurlijk dat de romantische relatie tussen Lanceloet en Genovre meer is dan een gerucht, en kan uit dit fragment mogelijk ook andere conclusies trekken betreffend de religieuze moraal van Lanceloet.

Figuur 7 Hoofsheid in Arturs doet

De eerder geobserveerde constante tussen *Lanceloet* en *Queeste vanden Grale* betreffend het adjectief 'quaet' dat gebruikt wordt in combinatie met 'dorperheid' zet zich ook in *Arturs doet* voort. Daarnaast worden ook nog 'duvelie', 'scande', 'minnen dorperlike' en 'ongevallech' gezien in combinatie met de term 'dorperheid'. De 'minnen dorperlike' slaat hier weer op de relatie tussen Lanceloet en Genovre, die opnieuw in dit fragment door Walewein wordt ontkend in een gesprek met koning Artur.

*Ic ben seker dat noit begrepen ward
Lanceloet ter coninginnen wart*

In gepense van minnen dorperlike;

(IV, 1519-1521)

Net als in de *Lanceloet* doet hoofsheid zich in *Arturs doet* veel voor in verzoeken, in karakterbeschrijvingen en tijdens hartelijke ontvangsten. Anders dan in de *Lanceloet* wordt er hier ook enkele malen naar eerdere niet nader beschreven ‘hoofse daden’ van een personage verwezen om als bewijs te dienen voor zijn of haar betrouwbaarheid en huidige hoofsheid. Daarnaast wordt in *Arturs doet* relatief veel aandacht besteed aan de omgang tussen Lanceloet en Artur, waarin Lanceloets behandeling van Artur meerdere malen als ‘hoofs’ beschreven wordt, vaak ook door koning Artur zelf (2 vindplaatsen).

‘Hebdi niet gesien hoe heden Lanceloet

Doer mi [Artur] heeft gedaen hovescheit groet,

Die mins te boven was, sonder waen,

Dat hi mi wel mochte te doet slaen,

Ende ne wilde noit doen ane mi

Sine hande daer? Dat sagedi.

Ic secge dat hire bi hevet leden

Van godertierheit ende van hovescheden

Alle die ridders die ic oyt sach,

Ende daer ic af horde doen gewach.

(IV, 6655-6664)

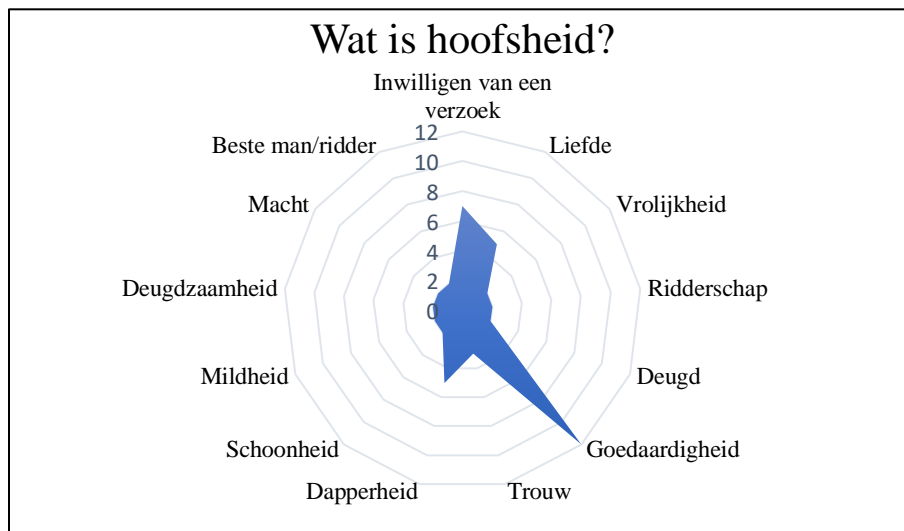
Dorperheid kan zich in *Arturs doet* voordoen tijdens gevechten, de vrouwendienst, maar nu ook voor het eerst door bedrog tussen bekenden en in de liefde.

Opnieuw wordt Lanceloet, net als in de *Lanceloet*, frequent door personages of de verteller ‘hoofs’ genoemd (7 vindplaatsen). Ook zijn het weer vaak naamloze personages die als ‘hoofs’ zijnde beschreven worden, met uitzondering van koning Artur (1 vindplaats), Vavasoer (1 vindplaats) en koning Ban (1 vindplaats). Er worden geen personages met naam ‘dorps’ genoemd in *Arturs doet*.

4.4. Hoofsheid in de kernteksten

Een procentuele vergelijking van de drie teksten uit de Lancelotcompilatie levert geen duidelijk beeld op van een toename of afname van hoofsheid of dorperheid tussen de *Lanceloet*, *Queeste vanden Grale* of *Arturs doet*. In de *Queeste vanden Grale* is de relatieve hoeveelheid treffers rond het lemma ‘dorperheid’ erg laag (0,006%, zie Bijlage 1). De percentages liggen hoger rond de lemma’s ‘hoofsheid’ en ‘dorperheid’ in de *Lanceloet* en *Arturs doet*, en deze liggen zeer dicht bij elkaar. Er is een lichte daling waar te nemen in het voorkomen van ‘hoofsheid’ in *Arturs doet* (0,018%) ten opzichte van de *Lanceloet* (0,021%). Een iets grotere daling is waar te nemen in het voorkomen van ‘dorperheid’ in *Arturs doet* (0,009%) ten opzichte van de *Lanceloet* (0,0154%).

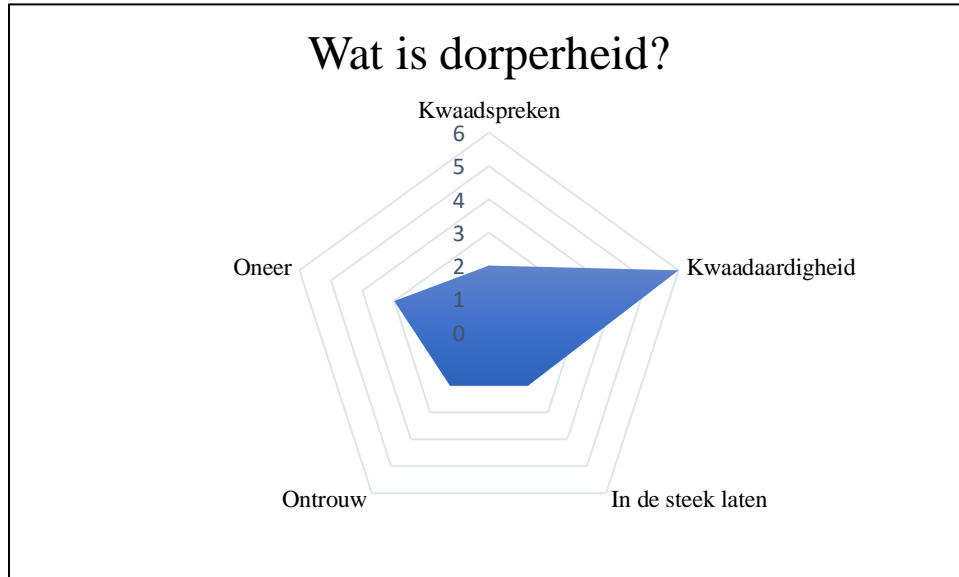
‘Hoofsheid’ lijkt, kijkend naar de drie teksten samen, vooral de betekenis te dragen van goedaardigheid, dapperheid en bereidwilligheid tot het inwilligen van verzoeken. Ook liefde kan vaak hoofs zijn. Een algemeen beeld van hoofsheid in de kerntekst van de Lancelotcompilatie wordt gegeven in Figuur 8.

Figuur 8 Hoofsheid in de kerntekst

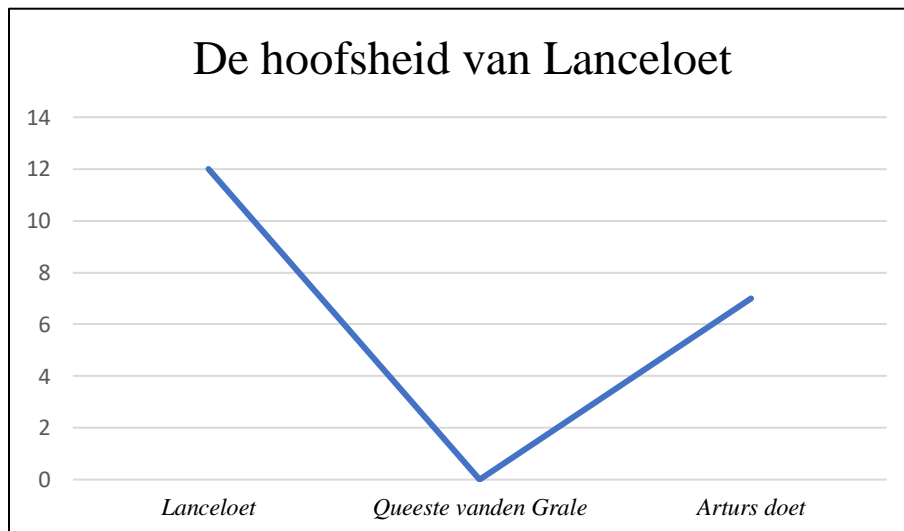
‘Dorperheid’ lijkt een iets meer eenduidige betekenis te dragen: kwaadaardigheid komt als eigenschap van dorperheid in alle drie de teksten terug, maar ook ontrouw, kwaadspreken, het zich oneerbaar gedragen en anderen in de steek laten zijn constanten in de kerntekst, zoals te zien is in Figuur 9.

Figuur 9 Dorperheid in de kerntekst

Het meest hoofse personage van de kernteksten in de Lancelotcompilatie is Lanceloet zelf gebleken, zowel in de *Lanceloet* als *Arturs doet* wordt dit personage het meest door de verteller of andere personages hoofs genoemd. De ontwikkeling in hoofsheid van Lanceloet in de kernteksten reflecteert dit, zoals zichtbaar in Figuur 10.

Figuur 10 Frequentie waarmee Lanceloet 'hoofs' genoemd wordt in de kernteksten

5. Conclusie

Hoofsheid speelt in de *Lanceloet* en in *Arturs doet* een grote rol in het beschrijven van het karakter en personage van Lanceloet. Deze karakterbeschrijving door verteller of personages wordt niet onderbouwd door aan te duiden waarom Lanceloet zo hoofs is, behalve misschien door de terugkerende term ‘goedaardigheid’. Dit kan een impliciete vorm van intertekstuele verwijzing zijn, de lezer wordt geacht te kennen waarom Lanceloet zo hoofs is uit eerdere teksten. Het kan echter ook een gevolg zijn van het onbestemde karakter van hoofsheid, zoals besproken in hoofdstuk 2: er is geen sprake van een ‘hoofse leer’ met enige vaste systematiek. De lezer zou mogelijk een persoonlijke invulling kunnen geven aan de hoofsheid van Lanceloet. Dit zou ook bij kunnen dragen aan de geëngageerdheid van de lezer – Lanceloet zal zo altijd en voor iedere lezer het persoonlijke ideaal van hoofsheid belichamen.

De hoofsheid van Lanceloet wordt niet besproken in de *Queeste vanden Grale*, noch de hoofsheid van enig ander personage of enige (sociale) situatie, behalve via diens antoniem dorperheid. Hoofsheid krijgt hier een andere betekenis door diens expliciete absentie. Dorperheid wordt toegekend aan personages die niet alleen wereldlijk onhoofs, maar vooral ook zondig handelen. Het nastreven van aardse, wereldlijke zaken wordt verworpen en het is onmogelijk om de zoektocht naar de Heilige Graal te voltooien zonder deze wereldse zaken geheel af te zweren. In plaats hiervan dienen de ridders die deze wereldlijke eer nastreven boete te doen bij God, zoals Walewein. Lanceloet dient zijn zondige relatie met Genovre af te zweren. Deze bevindingen uit de *Queeste vanden Grale* komen deels overeen met de bevindingen uit hoofdstuk 2, waar beschreven is hoe het culturele ideaal van ridderlijkheid langzaam verschuift richting dat van een *miles Christi*. De notie dat de drie kernteksten uit de Lancelotcompilatie echter gekenmerkt kunnen worden als de “scherpste veroordeling van het hoofse ideaal” (p. 9) spreekt dit onderzoek tegen. In *Arturs doet* wordt de toch wereldlijke vriendschap tussen Lanceloet, Koning Artur en Walewein uitvoerig belicht. ‘Hoofsheid’ als eigenschap van Lanceloet wordt ook hier weer vaak benoemd en wereldlijke hoofsheid wordt in deze kerntekst niet veroordeeld. Toch blijft zondigheid nu ook een onderdeel van dorperheid, waardoor hoofsheid als concept het meest uitgebreid lijkt te zijn in *Arturs doet*, in plaats van dat hoofsheid als concept geheel ontmanteld wordt. Het idee van de *double esprit* in de kerntekst van de Lancelotcompilatie wordt hiermee deels ontmanteld: de tekst *Arturs doet* laat duidelijk zien hoe

er geen keuze gemaakt hoeft te worden tussen wereldlijke hoofsheid en religieuze ridderlijkheid. Een minder grote nadruk op religieus ridderschap kan mede de theologische discussies en expressies van devotie uit het Franse origineel die in de kernteksten van de Lancelotcompilatie zijn weggelaten, verklaren. De stelling dat het religieuze ridderideaal in het verlengde ligt van het werelds-hoofse ridderideaal wordt hiermee ook problematisch, aangezien religieuze ridderlijkheid in *Arturs doet* geen grotere rol speelt dan het werelds-hoofse ridderideaal, en dat ridder zoals Lanceloet die niet helemaal voldoet aan het religieuze ridderideaal toch beschreven wordt als hoofs.

Hoofsheid lijkt in de drie kernteksten van de Lancelotcompilatie vooral samen te hangen met een vriendelijke welwillendheid, goedheid en zekere onschuldigheid, een aandacht voor de omgang met vrouwen en vrienden, dapperheid en later ook vroomheid. Het kan als karaktereigenschap dienen, als beschrijving van een sociale handeling zoals een groet of verzoek en kan ook dienen als een bewijs voor de betrouwbaarheid van de ridder in kwestie. Hiermee vormen de kernteksten uit de Lancelotcompilatie een mooie verzameling waarbinnen alle vormen van hoofsheid die in de 13^e en 14^e eeuw in de adellijke cultuur circuleerden zich in de loop van de *Lanceloet*, *Queeste vanden Grale* en *Arturs doet* harmonisch kunnen samenvoegen, een wens die menig ‘courtier-bishop’ moet hebben gehad.

Dit onderzoek besteedt aandacht aan termen die veel bij de lemma’s ‘hoofsheid’ en ‘dorperheid’ voorkomen. Hierdoor zou het onderzoek kunnen profiteren van een verdere verdieping door de gevonden termen ook te lemmatiseren en in het corpus op deze beschrijvende lemma’s te kunnen zoeken. Zo zou meer te weten kunnen worden gekomen over de rol en precieze invulling van woorden als ‘goedertierhede’, in welke contexten dit woord voorkomt en bij welke personages.

Ook hadden vindplaatsen van ‘hoofsheid’ en ‘dorperheid’ in veel gevallen samengevoegd kunnen worden. Zo wordt Gaheret in de *Lanceloet* door de gevonden data en presentatiewijze in Bijlage 2 afgeschilderd als het meest dorpsse personage uit de hele kerntekst van de Lancelotcompilatie. Een dergelijk beeld is misleidend, aangezien de vindplaatsen waarin Gaheret dorps genoemd wordt, zo dicht op elkaar liggen dat gesproken kan worden van één fragment en dat Gaheret net als Lanceloet slechts eenmaal dorps genoemd wordt. Wanneer dit vergeleken wordt met het aantal naamloze ridders dat beschuldigd wordt van dorperheid (4

vindplaatsen in de *Lanceloet*, zie Bijlage 2) wordt pas duidelijk dat Gaheret zeker niet het meest dorpse personage van de *Lanceloet* is, laat staan van de hele kerntekst.

Zekere elementen van de kerntekst waaronder stijl of thema zijn in dit onderzoek niet behandeld. Dit zou mogelijk nieuwe inzichten kunnen bieden in de invulling van hoofsheid als thema tussen de drie teksten, kijkend naar terugkerende motieven, stijlen of thema's die hiermee samenhangen.

Literatuurlijst

Besamusca, B. “Inleiding: de *Lancelotcompilatie*”, in: *Jeesten van rouwen ende van feesten. Een bloemlezing uit de Lancelotcompilatie*, red. Besamusca, B. Hilversum: Verloren, 1999, pp. 7-24.

Besamusca, B. “The core of the *Lancelot* Compilation”, in: *The Book of Lancelot. The Middle Dutch Lancelot Compilation and the Medieval Tradition of Narrative Cycles*, vert. Summerfield, T. Cambridge: D.S. Brewer, 2003, pp. 19-56.

Besamusca, B. “The Medieval Dutch Arthurian Material”, in: *The Arthur of the Germans. The Arthurian Legend in Medieval German and Dutch Literature*, red. Jackson, W.H. & Ranawake, S.A., Cardiff, 2000, pp. 187-228.

Bumke, J. *Hoofse Cultuur*, Deel I. Vert. Hilbers, K. & Van Hommelen, A. Utrecht: Het Spectrum, 1989, pp. 62-78 & pp. 11-28.

Bumke, J. “Het hoofse ideaal van de maatschappij”, in: *Hoofse Cultuur*, Deel II. Vert. Hilbers, K. & Van Hommelen, A. Utrecht: Het Spectrum, 1989, pp. 353-544.

Bumke, J. “Het literaire leven in de hoofse tijd”, in: *Hoofse Cultuur*, Deel II. Vert. Hilbers, K. & Van Hommelen, A. Utrecht: Het Spectrum, 1989, pp. 556-732.

Bumke, J. “Kritiek op het hofleven”, in: *Hoofse Cultuur*, Deel II. Vert. Hilbers, K. & Van Hommelen, A. Utrecht: Het Spectrum, 1989, pp. 545-555.

De Geïntegreerde Taal- Bank, instituut voor de Nederlandse taal, 2007, <http://gtb.inl.nl/search/>.

Gebruikt 29-04-2020. Hiervan gebruikt: VMNW en MNW.

E. Ferbeek: 'Ende zij waren hoofds... Ridderschap en hoofsheid in Holland', in: *Groniek*, afl. 93 (1985), p. 79-91.

Gerritsen, W.P. "Hoofsheid herbeschouwd", in: *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur*, red. Den Boer, P. Amsterdam University Press, 2001, p. 81-106.

Hugenholtz, F. W. N. "Historische achtergronden van het verschijnsel "hoofsheid"", in: *Hoofsheid en devotie in de middeleeuwse maatschappij. De Nederlanden van de 12e tot de 15e eeuw. Handelingen van het wetenschappelijk colloquium te Brussel*, ed. Janssens, J.D. Brussel: Vrienden van de Kapellekerk, 1982, pp. 118-131.

Janssens, J. D. "Beschaafde emoties. Hoofsheid en hoofse liefde in de volkstaal", in: *Medioneerlandistiek. Een inleiding tot de Middelnederlandse letterkunde*, red. Willaert, F. et al. Hilversum: Verloren, 2000.

Janssens, J.D. "De mens tegenover wereld en God. Hoofsheid en devotie: een probleemstelling.", in: *Hoofsheid en devotie in de middeleeuwse maatschappij. De Nederlanden van de 12e tot de*

15e eeuw. *Handelingen van het wetenschappelijk colloquium te Brussel*, ed. Janssens, J.D. Brussel: Vrienden van de Kapellekerk, 1982, pp. vii-xvii.

Janssens, J.D. “Hoofsheid en het gesproken woord in de ridderroman”, in: *Hoofsheid en devotie in de middeleeuwse maatschappij. De Nederlanden van de 12e tot de 15e eeuw. Handelingen van het wetenschappelijk colloquium te Brussel*, ed. Janssens, J.D. Brussel: Vrienden van de Kapellekerk, 1982, pp. 41-59.

Janssens, J. D. “Hoofsheid en devotie...”, in: *Vreemd Vertrouwd. De middeleeuwse mens en zijn ideeënwereld*. Amsterdam University Press, 2018, pp. 178-193.

Janssens, J. D. “Moderner dan gedacht”, in: *Vreemd Vertrouwd. De middeleeuwse mens en zijn ideeënwereld*. Amsterdam University Press, 2018, pp. 150-177.

Jonckbloet, W.J.A. (ed.), *Roman van Lancelot. naar het (eenig-bekende) handschrift der Koninklijke Bibliotheek*. Twee delen. Den Haag: W.P. van Stockum, 1846-1849.

Oostrom, F. van “De oorsprong van hoofsheid”, in: *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300*, Amsterdam: Bert Bakker, 2013, pp. 134-140.

Oostrom, F. van “Lancelot en het einde”, in: *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300*, Amsterdam: Bert Bakker, 2013, pp. 301-316.